

Där juridik och psykiatri möts

– att förstå människor med rättshaveristiskt beteende

”De vrånga nejsägarna, rättshaveristerna, de maktlystna flytaovanpå-människorna, är det inte de, som ställer till allt ont både i större och mindre sammanhang? Deras förkrympta själar har inte plats för någon generositet eller människokärlek”.

Astrid Lindgren, dagboksanteckning 1947¹

Vad som fick vår mest folkkära sagoberätterska att i sin dagbok utbrista så upprört är mig obekant. Ändå är känslan igenkännbar hos många av dem som i sina arbeten kommer i kontakt med de människor vars beteende vi ofta kallar för rättshaveristiskt. De väcker förtvivlan, ilska, osäkerhet och uppgivenhet hos sin omgivning, som förgäves söker komma till tals med dem. Verksamheter som har att förhålla sig till förvaltningslagen med dess krav på serviceskyldighet kan ibland te sig särskilt utsatta. Samtidigt lider dessa personer själva, men utan möjlighet att adekvat tolka och förstå sitt lidande.

1. Rättshaveristiskt beteende

Begreppet rättshaveristisk är inte ett vetenskapligt ord och används både nedsättande och slarvigt. Ändå tycks det som om vi i brist på andra begrepp inte kan undgå tala om rättshaverism då vi vill fånga ett beteende som både är frekvent och stringent. Själva ordet kommer från tyskans ”rechthaberei” där det i sin ursprungsform återspeglar hur personen själv ser på sin situation; jag är den som har rätten på min sida. När vi försvenskat och förvrängt begreppet har rättshavare blivit rättshaverist; någon som lidit ett moraliskt skeppsbrott i sin kamp för rättvisa.

En pappa driver en vårdnadstvist vid en separation som sambon tagit initiativ till. Efter att ha kommit i konflikt med familjerätten vänder han sig till tingsrätten för att begära egen vårdnad. Då mamman och före detta sambon får egen vårdnad i ett interrimbeslut skickar han långa och omständliga mejl till en lagman. Texten är skriven med versaler och ställd som kopia till en mängd olika instanser och tjänstepersoner. På en Facebooksida har han lagt ut lagmannens bild med namn, adress och en osaklig beskrivning av ärendet. Många har gillat hans inlägg.

En kvinna som tidigare drivit flera tvister i domstol agerar ombud för andra personer i liknande situation. Hon avråder från förklängning och uppmuntrar till process. De råd hon ger är ofta till

¹ Andersen, Jens (2014). *Denna dagen ett liv. En biografi över Astrid Lindgren*. Stockholm: Norstedts. s. 227.

skada och men för den andre. Kvinnan begär även ut alla tänkbara handlingar och hotar återkommande med anmälan till JK.

De australiensiska psykiatrikerna Paul Mullen och Grant Lester har i en undersökning konstaterat att 1 % av de som sökte kontakt med en myndighet uppvisade ett rättshaveristiskt beteende, men att dessa tog 15–30 % av myndighetens arbetsresurser i anspråk. Det handlar alltså om en liten grupp människor som skapar stort merarbete för myndigheter och samhälle.²

Det finns två sätt att se på dessa människor. Ur ett perspektiv utövar de på ett långtgående sätt individens rätt mot samhället, i ett annat perspektiv är deras agerande uttryck för en psykisk ohälsa, som kanske alls inte har så mycket att göra med den rättsliga situation de befinner sig i. Forskaren och filosofen Benjamin Lévy har i två omfattande artiklar visat hur synen på människor med rättshaveristiskt beteende skiljer sig åt inom västvärlden, där tysktalande länder i större utsträckning ser beteende som psykiatrins angelägenhet, medan engelsktalande länder ser det som en kulturell fråga och individens rätt att föra sin egen talan.³ Nya Zeeland, Australien och andra nationer med rötter i det brittiska rättssystemet har instiftat Vexatious Litigants Law, som inskränker rätten för vissa medborgare att nyttja systemet, och förbjuder advokater att företräda dessa personer. Den första lagen av detta slag instiftades 1896. Termen ”vexatious litigant” har vuxit fram som den juridiska motsvarigheten till den psykiatriska beskrivningen av en rättshaverist, eller ”querulant”. I en artikel hävdar Chris Wheeler att de lagarna är i behov av reform och förbättring, då de enligt Wheeler inte har räknat in att många människor med rättshaveristiskt beteende kan lida av psykisk ohälsa.⁴

2. Kriterier för rättshaveristiskt beteende.

Sedan 2014 har jag och min kollega, psykolog Andreas Svensson arbetat med frågeställningar kring rättshaveristiskt beteende. Resultatet finns dokumenterat

² Mullen, Paul & Lester, Grant (2006). Vexatious Litigants and Unusually Persistent Complainants and Petitioners: From Querulous Paranoia to Querulous Behaviour. *Behavioral Sciences and the Law*. 2006 nr 24. s. 335.

³ Lévy, Benjamin. (2014). From paranoia querulans to vexatious litigants: a short study on madness between psychiatry and the law. Part 1. *History of psychiatry*, 25(3), 299–316. Lévy, Benjamin. (2015). From paranoia querulans to vexatious litigants: a short study on madness between psychiatry and the law. Part 2. *History of psychiatry*, 26(1), 36–49.

⁴ Wheeler, Chris. (2014, October). Responding to unreasonably persistent litigants. In *Judicial Review: Selected Conference Papers: Journal of the Judicial Commission of New South Wales*, The (Vol. 12, No. 1, p. 101). Judicial Commission of NSW.

i en bok som kom ut mot slutet 2015.⁵ Efter många intervjuer med enhets- och verksamhetschefer, handläggare och annan personal inom vård, omsorg och socialtjänst, kommunal förvaltning, jurister i rättsväsende och tillsynsmyndigheter och i jämförelse med de få studier som finns i ämnet har vi sett följande kriterier som typiska för ett rättshaveristiskt beteende:

- Lång och omständlig berättelse, som ofta följer ett bestämt ritual och ska delas av så många som möjligt. Återkommande långa telefonsamtal. Vill ha sista ordet.
- Vägrar att låta sig överbevisas av fakta och rättsliga beslut. Har rätten på sin sida och är misstänksam och avfärdande mot andras argument.
- Ställer krav som ofta inte är förenliga med regler, lagstiftning, vetenskap, beprövad erfarenhet eller evidens. Kräver att få instruera eller utbilda personal
- Begär ut alla tänkbara handlingar, ofta för att avslöja, ibland som bestraffning. Ställer många och detaljerade frågor på materialet.
- Spelar in samtal – gör bildupptagningar – samlar på dokumentation
- Skickar brev, mejl och sms i stor mängd till jurister, enhetschefer och andra myndighetspersoner; ofta med liktydigt innehåll och med kopior till alla tänkbara adressater. Skriver på ett speciellt sätt: VERSALER, ??? ? !!!!! Färgad text
- Hög benägenhet att anmäla, lämna klagomål och överklaga till många instanser och myndigheter, vilka åtföljs av ständiga kompletteringar. ”Egna domstolar” på sociala medier.
- Vill gärna agera ombud för andra och föra deras talan med den egna erfarenheten som grund.
- Gör bruk av metaforer och bilder som förstärker den egna upplevelsen på ett överdrivet och absurt sätt.
- Kan bli nedsättande och ironisk. Ibland också kränkande, hotfull och våldsam, inte sällan utan att själv förstå det.
- Utvecklar ofta ett personligt agg till enskilda personer inom verksamheten.
- Klyver verksamhet/omvärld i goda och onda. De goda som en relief till andras ondska.

3. Mentalisera eller juridisera.

En person med rättshaveristiskt beteende har uppenbara svårigheter att mentalisera. Att mentalisera är att tänka och känna om våra egna och andras tankar och

⁵ Carlander, Jakob, Svensson, Andreas (2015). Möta människor med rättshaveristiskt beteende. Handbok för yrkesverksamma. Stockholm: Gothia Fortbildning.

känslor. När vi mentaliserar inser vi inte bara att andras beteende är styrt av de tankar och känslor som de upplever i situationen utan även att vårt eget beteende är styrt av hur vi tänker och känner. Vi tillskriver mening till andras handlingar och vi kan gissa vad människor tänker och känner utifrån hur de beter sig när vi möter dem. En människa med rättshaveristiskt beteende kan inte hantera förväntade, oväntade och ovälkomna situationer med mentala processer och söker därför lösa samma situation med juridiska processer och olika rättviseaspekter.

Ett föräldrapar uppsöker upprepade gånger sitt barns skola. De uppträder aggressivt och hotfullt och vägrar även identifiera sig för skolans personal. Rektor bestämmer att föräldrarna endast har rätt att vistas i skolan vid föräldramöten, elevsamtal och andra i förväg planerade möten och sammanträden. Föräldrarna anmäler då rektor till JO och polisen och vänder sig även till förvaltningsrätten.

Om föräldrarna mentaliserade hade de kunnat tänka så här: ”Det här var ingen bra strategi för att framföra vår kritik mot en lärare. Dessutom kan vi förstå att skolans personal blev rädda eftersom de inte visste vilka vi var. Det har ju hänt en hel del otäcka saker i skolor de senaste åren”. När föräldrarna inte har tillgång till en mentaliserande funktion börjar de istället ”juridisera”. De anmäler skolans rektor och söker skapa en rättslig process. Människor med rättshaveristiskt beteende bär på en psykisk ohälsa som stör mentaliseringsförmågan och som de kompenserar med rättsliga redskap. Det juridiska systemet blir då en form av självmedicinering, vilket i sin tur leder till en slags klaustrofobisk paradox. Personen med rättshaveristiskt beteende känner sig kränkt av samhället med dess olika institutioner. Men det är till samma samhälle och dess rättsinstanser som hen vänder sig för att få upprättelse.

4. Rättshaveristiskt beteende som diagnos.

Rättshaveristiskt beteende går att härleda till den diagnos psykiatrikern Emil Kraepelin i början på 1900-talet kallade för kverulansparanoia. Diagnostiskt beskrivs kverulansparanoikern som en person ”*präglad av aggressiv självhävdelse, parad med misstro mot auktoriteter och samhällets administration. Det är en man som håller på sin rätt, överklagar från instans till instans och som i avslag ser bevis på samhällets rutenhet och systematiska maskopi mot honom*”.⁶ Fram till 1970-talet var denna diagnos föremål för vetenskapligt intresse och en mängd artiklar. Därefter blir det påfallande tyst i ämnet. Idag för kverulansparanoia en ytterst tynande tillvaro i de psykiatriska diagnosmanualerna. Kanske att 68-rörelsen med en ny syn på förhållandet mellan individ och myndighet och den undersökande journalistikens framväxt gjorde det obekvämt och osäkert att

⁶ Ottosson, Jan-Otto (1983). *Psykiatri*. Stockholm: Liber förlag. s. 423.

tala om beteendet som psykisk ohälsa. En tveksamhet som varat in i vår egen tid med dess betoning på individens valfrihet, samhällets transparens och social mediars obegränsade möjligheter att komma till tals. Samtidigt höjs nu allt fler röster för att åter söka förstå beteendet ur ett psykiatriskt perspektiv med en upplevelse av att beteende blir allt mer frekvent i samhället. Nya diagnostiska termer skapas för att fånga in beteendet. Professorn i juridik Christian Diesen har i en psykologiskt mycket insiktsfull artikel myntat begreppet Justice Obsession Syndrom när beteendet visar sig inom rättsväsendet och antyder därmed riktigt det tvångsmässiga drag som finns i dessa personers beteende.⁷ Christian Diesens artikel är den mest grundliga moderna genomgång vi har av ämnet i svensk kontext. Han har även uppmärksammat att beteendet blir allt mer vanligt. Tillgång tycks skapa efterfråga. Ju fler vägar det finns att framföra klagomål på, exempelvis genom ombudsmän, desto mer tycks vi klaga. Media är också en bidragande faktor.⁸ Psykiatrikerna Jozsef Gerevich och Gabor S. Ungvari har kallat beteendet för Kohlhaas syndrome efter författaren Heinrich von Kleists (1771–1811) roman om Michael Kohlhaas som skildrar en destruktiv kamp för rättvisa i tyskt 1400-tal.⁹ Posttraumatic Embitterment Disorder (PTED) är en diagnos som inte än används inom sjukvård eller psykiatri, men som ligger på förslag för införande för att beskriva en patientgrupp som uppvisar ett stereotypt beteendemönster, ofta efter att ha varit med om en svår förlust eller oväntad händelse utan ångestskapande karaktär. Dessa patienter är arga, skymfade, bittra och hjälplösa, och har en djup känsla av att världen behandlat dem orättvist.¹⁰ Handlingssätt och symtom som beskrivs i PTED är i det närmaste identiskt med rättshaveristiskt beteende.

I modern psykiatri används sällan längre en specifik diagnos för dessa personer. Istället hänför man beteendet som inslag i personlighetssyndrom (narcissistisk, paranoid och tvångsmässigt personlighetssyndrom) eller vanföreställningssyndrom. Psykiatrikern Susanne Bejerot har påpekat att högfungerande autism också tycks leda till en sårbarhet för rättshaveristiskt beteende.¹¹ Däremot skiljer sig rättshaveristiskt beteende från psykopati. Psykopaten upplever sig vara bättre än andra och är manipulativ och impulsiv medan personen med rättshaveristiskt beteende vet bättre än andra och har svårt att ändra sig. Det rigida draget är framträdande och handlingsmönstret fastlåst. Författaren och

⁷ Diesen, Christian (2008). The Justice Obsession Syndrome. *Thomas Jefferson Law Review*, 2008 nr 30. s. 487–505.

⁸ Diesen, Christian (2008). s. 495 ff.

⁹ Gerevich, József – Ungvari, Gabor S (2015). The Description of the Litigious Querulant: Heinrich von Kleist's Novella Michael Kohlhaas. *Psychopathology* 2015;48:79–83.

¹⁰ Linden, Michael. (2003). Posttraumatic Embitterment Disorder. *Psychotherapy and Psychosomatics*, 72, 195–202. Linden, Michael et al (2011). *Embitterment. Societal, psychological and clinical perspectives*. Wien: Springer-Verlag.

¹¹ Bejerot, Susanne (2004). Upprättelse. Diagnos kan bli vändpunkt för vuxna med ADHD/autismspektrumstörning. *Läkartidningen*, 2004 nr 42. Bejerot, Susanne (2010). Visst måste Glenn Gould haft ett autismspektrumtillstånd. *Läkartidningen* 2010, nr 48.

akademiledamoten Horace Engdahl har beskrivit det på följande sätt: *”Det viktiga för en rättshaverist är inte att glädjas åt livet utan att få världen att medge att hon är orättvist behandlad. Därför är en sådan människa omutbar, en egen-skap man kanske inte skall fästa alltför stort avseende vid”*.¹²

Är rättshaveristiskt beteende universellt eller knutet till nutida västerländsk kultur? Den frågan är långt ifrån besvarad. En studie från Kina antyder att beteendet tycks vara allmängiltigt.¹³[13] Dessutom finns exempel från världslitteraturen som går långt tillbaka i tiden. Den ca 2 600 år gamla Jobs bok i Bibeln är ett exempel:

Jag är oskyldig! Men mitt liv är meningslöst, jag vill inte leva mer. Allt gör detsamma, därför säger jag: Oskyldiga och skyldiga, han förgör dem båda. När olyckan plötsligt dödar hånler han åt de oskyldigas undergång. Världen är utlämnad åt en brottsling, han gör dess domare blinda (Job 9: 21–24).

Som tecken på psykisk ohälsa borde vi finna belägg för beteendets förekomst i alla tider och kulturer. Ännu finns inget som tyder på motsatsen.

5. Bemötande

Såväl från juridiskt som psykiatriskt håll finns ibland ambitionen att dela in människor med rättshaveristiskt beteende i olika subgrupper. Snarare handlar det om beteendets styrka och intensitet. Vi mäter ofta psykisk ohälsa i grader av: minimal, lindrig, måttlig och stark. På samma sätt förhåller det sig med rättshaveristiskt beteende. En viktig fråga är hur vi som yrkespersoner ska bemöta människor med detta beteende. Kan vi reducera beteendet, utan att undvika personen, minskar vi också det psykiska lidandet. Beteendets intensitet hos en människa avgör vilken form av bemötande som lämpar sig bäst för att lindra det. Vi kan nog alla drabbas av ett rättshaveristiskt beteende vid hög stress, i tider av långvarig ovisshet eller häftig ilska. När beteendet ger intryck av att vara ett tillfälligt tillstånd lönar det sig ofta att vara ambitiös i dialog och information. Motiverande samtal, förkortat MI, är en kommunikationsform som då brukar ge framgång: tid för samtal och dialog, korta och tydliga sammanfattningar, öppna frågor, erbjuda information, efterfråga den andres lösningsförslag, visa på diskrepans i den andres krav och förväntningar och problematisera situationer istället för att argumentera och överbevisa och ibland förhandla för att uppnå för båda acceptabla lösningar. Allt sådan tycks vara till hjälp för att lindra

¹² Engdahl, Horace. (2016) Den sista grisen. Stockholm: Albert Bonniers förlag. s. 132.

¹³ Pang, Alfred., Ungvari, Gabor., Lum, Francis., Lai, Kelly., & Leung, Chi-Ming. (1996). Querulous paranoia in Chinese patients: A cultural paradox. Australian and New Zealand Journal of Psychiatry, 30, s. 463–466.

beteendet. Syftet är då att hjälpa den andre mentalisera och se på situationen ur fler perspektiv än vad de egna starka känslorna motiverar till.

När beteendet är mer manifest och påtagligt är det en helt annan strategi som tycks vara till hjälp. Vi talar då om lågaffektivt bemötande. Syftet är inte längre att motivera den andre hitta konstruktiva lösningar, eftersom detta vanligtvis är helt utsiktslöst. Istället har man då som målsättning att så långt som möjligt begränsa beteendet. I lågaffektivt bemötande undviker man att dras med i den andres känslostorm. Man bevarar ett lugn samtidigt som man inskränker svar och bemötande till det absolut nödvändigaste. Att vara överambitiös och mångordig förstärker ofta den andres beteende. Lika viktigt är det att inte frånga rutiner och regler i avsikt att med ett sådant tillmötesgående få motparten mer medgörlig. Det leder också ofta till en förstärkning av beteendet. Här gäller regeln att "less is more". Att svara kortfattat, koncist och tydligt motverkar att beteendet förstärks. Undvik även att skapa nya onödiga mötesplatser där fler personer blir indragna. Ignorera mindre förolämpningar och låt dig inte dras in i detaljrika diskussioner. Till lågaffektivt bemötande hör också att våga avsluta samtal som sparat ur i hot, kraftig aggressivitet eller tidlöst ältande. Människor med påtagligt rättshaveristiskt beteende har ofta en stark känsla för dramaturgi. Till lågaffektivt bemötande hör att inte förföras eller förfäras av det dramatiska språket:

En klient säger till juristen: "Jag kommer att anmäla dig både till JO och JK!" Juristen svarar: "Det är bra du gör en anmälan, då får vi båda reda på vad som gäller och är rätt".

Lågaffektivt bemötande är inte att vara fyrkantig eller nedvärderande. Den andra personen har alltid rätt till sina känslor och det är inte framgångsrikt eller moraliskt försvarbart att söka tillrättvisa eller uppfostra den andre. Med lågaffektivt bemötande söker man begränsa utrymmet för själva beteendet utan att undanhålla personen vad den har rätt till.

6. Tvärvetenskapligt behov.

Christian Diesen pekar på att det finns många moment inom det rättsliga systemet som kan trigga ett rättshaveristiskt beteende.¹⁴ Psykologisk kunskap är här till en hjälp så att beteende inte förstärks. På samma sätt behöver vård, omsorg, skola, socialtjänst och kommunal förvaltning stärka sitt juridiska kunnande så att man inte vidtar åtgärder som sedan klandras av tillsynsmyndighet och rättsväsendet, vilket också leder till ett förstärkt rättshaveristiskt beteende. Juristen behöver psykologen och psykologen behöver juristen. Det finns ett stort

¹⁴ Diesen, Christian (2008). s. 500.

utrymme och lika stort behov av tvärvetenskapliga studier kring det rättshaveristiska beteende ingen myndighetsperson idag undgår att konfronteras av.

Jakob Carlander